

## ВИДАВНИЧА КООПЕРАЦІЯ ЯК КАТАЛІЗАТОР ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ КНИЖКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В УМОВАХ НЕПУ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ)

Костик Є. П.

**Предметом дослідження** є роль і місце кооперативних видавництв у формуванні внутрішнього споживчого ринку книжкової продукції та наукова оцінка організаційно-видавничої і торгівельної діяльності видавничої кооперації в контексті проведення Нової економічної політики (НЕПу).

**Мета наукової статті** полягає у дослідженні ролі і місця кооперативних видавництв у формуванні внутрішнього споживчого ринку книжкової продукції та, через призму вивчення проблем економічної історії, дати наукову оцінку організаційно-видавничої і торгівельної діяльності видавничої кооперації періоду НЕПу.

**Методи дослідження.** Усі компоненти дослідження базуються на основних принципах – науковості, історизму, об'єктивності, системності, розвитку, пріоритету конкретної істини, плюралізму, а також методах пізнання соціально-економічних процесів суспільного розвитку – аналізу, синтезу, проблемно-хронологічному, порівняльно-аналітичному, археографічному, ретроспективному, статистичному, системного та комплексного підходу.

**Методологія проведення роботи.** У процесі дослідження означеної проблематики були взяті за основу основні положення: економічної історії та історії економічної думки, праці вітчизняних та зарубіжних учених і практиків в означеній сфері.

**Результати роботи.** У контексті означеної проблематики ми дослідили роль і місце кооперативних видавництв у формуванні внутрішнього споживчого ринку книжкової продукції та, через призму вивчення проблем економічної історії, дали наукову оцінку організаційно-видавничої і торгівельної діяльності видавничої кооперації періоду НЕПу.

**Галузь застосування результатів.** Результати даного дослідження можуть бути застосовані у сфері вивчення проблем економічної історії та історії економічної думки, історії видавничої галузі.

**Висновки.** Отже, кооперативні видавництва були товариствами підприємницького типу, організаційно й функціонально належали до кооперативних товариств, а з іншого боку – були громадськими об'єднаннями з редакційними, виробничо-господарськими і соціокультурними функціями. Дослідивши діяльність кооперативних видавництв, можна констатувати, що саме вони посідали вагоме місце в поширенні й друкові різної літератури: соціально-економічної, суспільно-політичної, сільськогосподарської, художньої, книг для дітей, підручників, природничої, військової. Споживачами книжкової продукції кооперативних видавництв були найрізноманітніші соціально-професійні групи населення: робітники, селяни, службовці, жінки, молодь, військові, діти. Розповсюджуючи літературу в країні, де майже дві третини населення було неписьменним, видавництва сприяли повноцінній діяльності освітніх закладів, підвищенню інтелектуального й духовного рівня суспільства, створювали умови для розвитку науки, мистецтва, культури та освіти. Між кооперативами видавців, культурно-освітніми й науковими установами виник цілком органічний зв'язок, склалася своєрідна інтелектуально-духовна залежність, зумовлена високим попитом на книгу, позаяк видавництва друкували літературу з усіх галузей знань.

Діяльність кооперативних видавництв періоду НЕПу, особливо формування організаційної структури та здійснення рекламно-агітаційної роботи варто взяти до уваги, розробляючи законодавчу базу національної програми книговидавництва в Україні.

**Ключові слова:** Нова економічна політика, кооперативні видавництва, торгівля книгами, філії, представництва, книжкові склади, магазини, крамниці, книготоргівельна мережа, книжкові полиці кооперативні крамниці, розповсюдження літератури, первинна ланка кооперації, комплектування бібліотек, бібліотечні колектори, обмін друкованої продукції, оптові бази, укладання угоду, друк та збут друкованої продукції, споживачі книжкової продукції, споживчі уподобання, чисті прибутки, облік книжкових товарів, банківські послуги, кредитна кооперація, фінансова допомога.

## ИЗДАТЕЛЬСКАЯ КООПЕРАЦИЯ КАК КАТАЛИЗАТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО РЫНКА КНИЖНОЙ ПРОДУКЦИИ В УСЛОВИЯХ НЭПА (ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ)

Костик Е. П.

**Предметом исследования** является роль и место кооперативных издательств в формировании внутреннего потребительского рынка книжной продукции, научная оценка организационно-издательской и торговой деятельности издательской кооперации в контексте проведения НЭПа.

**Цель научной статьи** заключается в исследовании роли и места кооперативных издательств в формировании внутреннего потребительского рынка книжной продукции и, через призму изучения проблем экономической истории, дать научную оценку организационно-издательской и торговой деятельности издательской кооперации периода НЭПа.

**Методы исследования.** Все компоненты исследования базируются на основных принципах – научности, историзма, объективности, системности, развития, приоритета конкретной истины, плюрализма, а также методах познания социально-экономических процессов общественного развития – анализа, синтеза, проблемно-хронологический, сравнительно-аналитический, археографический, ретроспективный, статистический, системного и комплексного подхода.

**Методология проведения работы.** В процессе исследования обозначенной проблематики были взяты за основу основные положения: экономической истории и истории экономической мысли, труды отечественных и зарубежных ученых и практиков в указанной сфере.

**Результаты работы.** В контексте обозначенной проблематики мы исследовали роль и место кооперативных издательств в формировании внутреннего потребительского рынка книжной продукции и, через призму изучения проблем экономической истории, предоставили научную оценку организационно-издательской и торговой деятельности издательской кооперации периода НЭПа.

**Область применения результатов.** Результаты данного исследования могут быть применены в области изучения проблем экономической истории и истории экономической мысли, истории издательской отрасли.

**Выводы.** Итак, с одной стороны, кооперативные издательства были обществами предпринимательского типа, организационно и функционально принадлежали к кооперативным обществам, а с другой – были общественными объединениями с редакционными, производственно-хозяйственными и социокультурными функциями. Исследовав деятельность кооперативных издательств, можно констатировать, что именно они занимали важное место в распространении и печать различных литературы социально-экономической, общественно-политической, сельскохозяйственной, художественной, книг для детей, учебников, естественной, военной. Потребителями книжной продукции кооперативных издательств были самые разнообразные социально-профессиональные группы населения: рабочие, крестьяне, служащие, женщины, молодежь, военные, дети. Распространяя литературу в стране, где почти две трети населения было неграмотным, издательства способствовали полноценной деятельности образовательных учреждений, повышению интеллектуального и духовного уровня общества, создавали условия для развития науки, искусства, культуры и образования. Между кооперативами издателей, культурно-образовательными и научными учреждениями возникла вполне органическая связь, сложилась своеобразная интеллектуально-духовная зависимость, обусловленная высоким спросом на книгу, поскольку издательства печатали литературу по всем отраслям знаний.

Деятельность кооперативных издательств периода НЭПа, особенно формирование организационной структуры и осуществление рекламной-агитационной работы следует принять во внимание, разрабатывая законодательную базу национальной программы книгоиздания в Украине.

**Ключевые слова:** Новая экономическая политика, кооперативные издательства, торговля книгами, филиалы, представительства, книжные склады, магазины, лавки, книготорговая сеть, книжные полки, кооперативные магазины, распространение литературы, первичное звено кооперации, комплектование библиотек, библиотечные коллекторы, обмен печатной продукции, оптовые базы, заключение соглашения, печать и сбыт печатной продукции, потребители книжной продукции, потребительские предпочтения, чистая прибыль, учет книжных товаров, банковские услуги, кредитная кооперация, финансовая помощь.

## PUBLISHING COOPERATION AS A CATALYST FOR THE FORMATION OF THE NATIONAL MARKET OF BOOK PRODUCTS IN THE CONDITIONS OF THE NEP (THEORETICAL ASPECT FOR STUDYING THE PROBLEMS OF ECONOMIC HISTORY)

Kostyk Yevheni

**The subject of the study** is the role and place of cooperative publishing houses in the formation of the domestic consumer market of book products and scientific assessment of organizational, publishing and trade activities of publishing cooperatives in the context of the new economic policy (NEP).

**The purpose of the scientific article** is to study the role and place of cooperative publishing houses in the formation of the domestic consumer market of book products and, through the prism of studying the problems of economic history, to give a scientific assessment of organizational, publishing and trade activities of the NEP.

**Methods of research.** All components of the study are based on fundamental principles – scientific, historicism, objectivity, system, development, priority of concrete verity, pluralism; and also the methods of knowledge of social and economic processes of social development – analysis, synthesis, problem-chronological, comparative analytical, archaeological, retrospective, statistical, a systematic and integrated approach.

**Research methodology.** In the process of the study, the fundamental principles were based on Economic History and History of Economic Thought, the Ukrainian and foreign scientists' works and experts in this area.

**Results of work.** In the context of this issue, we explored the role and place of cooperative publishing houses in the formation of the domestic consumer market of book products and, through the prism of studying the problems of economic history, gave a scientific assessment of organizational, publishing and trade activities of the NEP.

**The field of application of results.** *The results of this research can be applied to study the issues of Economic History and History of Economic Thought, History of the Publishing Industry.*

**Conclusions.** *Thus, cooperative publishing houses were business-type societies, organizationally and functionally belonged to cooperative societies, and on the other hand - were public associations with editorial, production, economic and socio-cultural functions. Examining the activities of cooperative publishing houses, it can be stated that they occupied an important place in the distribution and printing of various literature: socio-economic, socio-political, agricultural, artistic, children's books, textbooks, natural, military. Consumers of book products of cooperative publishing houses were the most various social and professional groups of the population: workers, peasants, employees, women, youth, military, children. By distributing literature in a country where almost two-thirds of the population was illiterate, publishing houses contributed to the full operation of educational institutions, raising the intellectual and spiritual level of society, creating conditions for the development of science, art, culture and education. There was a completely organic connection between publishers' cooperatives, cultural, educational, and scientific institutions, and a kind of intellectual and spiritual dependence developed due to the high demand for books, as publishers published literature from all fields of knowledge.*

*The activities of cooperative publishing houses of the NEP period, especially the formation of the organizational structure and the implementation of advertising and propaganda work should be taken into account when developing the legal framework of the national program of book publishing in Ukraine.*

**Key words:** *New economic policy, cooperative publishing houses, book trade, branches, representative offices, bookstores, shops, book trade network, bookshelves cooperative shops, distribution of literature, primary level of cooperation, acquisition of libraries, library collectors bases, concluding an agreement, printing and marketing of printed products, consumers of book products, consumer preferences, net income, accounting of book goods, banking services, credit cooperatives, financial assistance.*

**JEL Classification:** *L13, L16, L23, L50, L73, M10-12, M30, N10, N30.*

**Постановка проблеми.** Зумовлена розвитком в Україні недержавних видавництв, функціонуванням організаційних форм приватної, акціонерної і кооперативної книготоргівлі, приватизаційними та реприватизаційними процесами в економічному житті суспільства, відтак і необхідністю вивчення історичного досвіду діяльності видавничих кооперативних товариств періоду НЕПу, з'ясування їх специфіки в умовах ринкових відносин. Досить важливою, як з теоретичної так і з практичної сторони, є дослідження ролі і місця кооперативних видавництв у формуванні внутрішнього споживчого ринку книжкової продукції та, через призму вивчення проблем економічної історії, дати наукову оцінку організаційно-видавничої і торгівельної діяльності видавничої кооперації періоду НЕПу. Саме формування внутрішнього споживчого ринку книжкової продукції кооперативних видавництв сприяли певною мірою подоланню безробіття серед освітян і науковців, зменшенню суспільної напруги шляхом лібералізації виробничо-господарської діяльності професійних груп [17, с. 5].

**Ступінь дослідження проблеми.** Довгий час ця проблема залишалася поза увагою істориків, тому, що містить суперечливі тенденції історичного розвитку тієї епохи. За радянської влади наукова проблема з питань створення кооперативних видавництв не досліджувалася хоча у деяких авторів про неї згадувалося – А. Козаченко, Г. Абрамов, В. Динкевич, Е. Добрий, Л. Гольденберг, А. Подгорнова, Н. Малыхин, Р. Машталірі та ін. У вітчизняній науковій літературі досить мало робіт, які б висвітлювали діяльність кооперативних видавництв побіжно ці питання вивчалися у працях таких авторів, як Т. Ківшар, С. Бабенко, М. Тимошик, В. Кіжун, Я. Ісаєвич, Є. Костик. Слід зазначити, що дана проблематика продовжує привертати увагу наукового співтовариства, тому є актуальною, адже окремі її аспекти залишаються невирішеними.

**Мета наукової статті** полягає у дослідженні ролі і місця кооперативних видавництв у формуванні внутрішнього споживчого ринку книжкової продукції та, через призму вивчення проблем економічної історії, дати наукову оцінку організаційно-видавничої і торгівельної діяльності видавничої кооперації періоду НЕПу.

**Виклад основного матеріалу.** У 1922-1923 рр. кооперативним видавництвам була надана відносна самостійність у проведенні книготоргівельних операцій. Торгівля книгами була визнана основною формою обміну. Кожне видавництво, урахувавши нові умови, намагалося створити свій торговий апарат та мережу, що складалася з філій, представництв, книжкових складів, магазинів, крамниць та ін.

Основу кооперативних видавництв складали філії, які розташовувалися переважно у великих містах. Так, «Пролетарій» мав свої філії в Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Артемівську, Луганську, діяли відділення в Криму та Мінську, представництва в Москві та Ленінграді [66, арк. 1]. Кожна філія мала власні відділення, зокрема Катеринославська керувала роботою відділеннями усієї Катеринославської губернії, що діяли в містах Кривий Ріг, Павлоград, Мелітополь, Олександрівськ, Бердянськ та ін. [25, арк. 171], а Московське представництво керувало відділеннями в Гомельській, Смоленській, Брянській губерніях [34, арк. 4].

На початку 1926 р. видавництво «Український робітник» розширило свою торгівельну мережу, це відбулося за рахунок філії, яка була відкрита в Одесі, та реорганізованих представництв у Дніпропетровську, Кривому Розі, Києві – вони отримали права самостійних філій [40, арк. 6]. Філії «Українського робітника» організовувалися в округах при ОРПС у міру надходження пайових коштів. Для керівництва роботою філій організовувалися спеціальні ради. У регіонах, де були відсутні філії, діяли уповноважені члени видавництва [38, арк. 10]. «Український робітник» отримував усю літературу від Артемівської філії, що була його базою. Саме з Артемівська література надходила в інші філії кооперативу, але станом на 1926 р. вона втрачає свій авторитет як центральна база через застарілість продукції. Тому більшість підприємств видавництва зосередили увагу на

Харкові, де можна було закупити новинки книжкового світу, які мали неабиякий попит у споживача. Щоб не втратити повністю значення Артемівської філії і повернути колишній її авторитет, на зборах членів правління 8 липня 1926 р. було прийняте оптимальне рішення: більш застарілу літературу списати в макулатуру, а менш застарілу – віддати на реалізацію в комплекті з новинками. Було визначено подальший курс книготоргівельної роботи видавництва, згідно з яким по філіях встановлювалася необхідна кількість літератури, яку вони могли реалізувати, саме це й дало змогу мінімізувати надлишок, а відтак – зменшити збитки.

Для книгозабезпечення сільського населення 29 березня 1922 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про Товариство по розповсюдженню літератури на Україні «Село-Книга»» [10, с. 251-252]. А вже у вересні 1923 р. «Село-Книга» разом зі своїм майном [70, арк. 10] та боргом у розмірі 9,9 тис. крб. [47, арк. 24] увійшла до «Книгоспілки». Перед кооперативним видавництвом постала гостра проблема – необхідно було об'єднати в минулому самостійні підприємства в одне ціле й дати фінансову підтримку для розвитку [57, арк. 13].

Процес становлення та розширення книготоргівлі кооперативних видавництв йшов досить стрімко. Уже в перші дні кооперативне видавництво «Пролетарій» відкрило центральний магазин у місті Харкові [29, с. 6, 9], а вже в 1923 р. діяли філії в Києві, Одесі, Катеринославі. Видавництво «Робітник Донбасу» на початку 1920-х рр. сконцентровувало роботу в основному в Донбасі, було монополістом у цьому регіоні України. Торгівельна мережа видавництва нараховувала: власних апаратів – 26 одиниць, при кооперативних організаціях діяло – 15, при сільбудах – 13; при робклубах – 5; при експедиціях – 1 [36, арк. 9], тоді як «Книгоспілка», центральна контора якої розташовувалась в Харкові Спартаківський провулок, 6, мало підприємства в містах Харкові, де знаходилася друкарня, книжковий склад, майстерня навчальних посібників, у Києві та Одесі діяли книжкові склади. А вже станом на травень місяць 1924 р. в Харкові діяли центральний книжковий склад, магазин роздрібної торгівлі, типолітографія, майстерня наочних посібників, а в Києві знаходилися оптовий склад, два роздрібних книжкових магазини та друкарня, в Одесі діяли оптовий склад та книжковий магазин, а в Житомирі та Вінниці працювали оптово-роздрібні магазини [52, арк. 13].

Книготоргівельна мережа видавництва «Книгоспілка» сконцентровувалася переважно на селі, і в цьому була її перевага. Наприклад, акціонерне товариство «Село-Книга» за 2 роки своєї діяльності не змогло «проникнути» в сільські маси тому, що в нього не було підтримки з боку сільської спільноти, а ось «Книгоспілці» це вдалося [58, арк. 3]. Згідно з висновками щодо проведеної роботи на селі в 1923 р. виявилось, що із 45 споживчих райсоюзів 34 працювало в книготоргівлі завдяки зусиллям членів правління видавництва. Райсоюзи у свою чергу створювали книготоргівельні пункти та книжкові відділення, які працювали у великих населених пунктах і вузлових станціях. Станом на 1 січня 1924 р. таких пунктів нараховувалося 66. «Книгоспілка» постійно кредитувала книготоргівельні операції споживчих райсоюзів, які не мали великих оборотних коштів, це давало можливість їм розвивати книготоргівлю [15, арк. 14]. Зв'язок з райспілками підтримувався не лише через філії, а й через торгових агентів, які виїжджали на місяця для реалізації торгово-фінансової програми видавництва. 4 лютого 1924 р. у зв'язку з розширенням видавництва «Книгоспілка» було перенесено її торгівельний відділ з вулиці Першого травня 18, на вулицю Палаца праці 124 [46, арк. 12]. Станом на 1 червня 1924 р. книготоргівельна система «Книгоспілки» складалася з власних відділень та філій і налічувала їх 20 одиниць, райспоживспілки – 25, райкоопів – 13, райсільгоспспілок – 3. У губернських містах розташовувалося 19 магазинів, в окружних – 28, у районних – 14. Окрім власного та контрагентського апарату, «Книгоспілка» для розповсюдження своєї продукції користувалася послугами низових кооперативів, укладала з ними спеціальні пільгові угоди. У 1925 р. кооперативне видавництво керувало процесом видавничої діяльності наступними об'єктами: філіями – Київською, Одеською, мала представництво в Москві, відділи в містах Суми, Вінниця, Умань, Житомир, Ніжин, Миколаїв, Охтирка, Катеринослав, які мали свої книготоргові та паперові крамниці [49, арк. 41]. Контрагентства збут друкованої продукції виражали такими показниками: кооперативні організації – 61%; культурно-просвітницькі організації – 22%; державні організації – 9%; роздрібна торгівля – 8%. Усе це засвідчує характер торгівельної діяльності видавництва «Книгоспілка», що взяла за основу кооперативну систему ведення господарства, яка цілком себе виправдовувала [36, арк. 14].

Єдиними осередками на селі, де можна було розпочати торгівлю книгою, створивши книжкові полиці, були кооперативні крамниці. «Книгоспілка» на пільгових умовах відпускала книги кооперативам. На початкове комплектування книжкових полиць надавалося книжок на суму 50 крб. у кредит на 6 місяців, а кооперативам, які входили до складу пайовиків видавництва, діяла додаткова знижка на 5%. У брошурі під назвою «Книжку на село» (видання «Книгоспілки», 1925 р.) даються практичні поради, як організувати торгівлю літературою в кооперативній крамниці, зокрема продавати книжки пайовикам у кредит або в обмін на сільськогосподарські продукти, видавати книжки покупцям замість здачі. Рекомендувалося залучати до продажу видань школярів, створювати шкільні кооперативи, виносити книжкову торгівлю за межі крамниці. «Використайте, – зазначалося у брошурі, – сільський ярмарок, винесіть книжку на базар у свято – й досягнете того, що замість хрестиків чи дукачиків батьки дітям, а хлопці дівчатам купуватимуть на подарунки корисну, розумну книжку» [24, с. 26]. Продавці кооперативних книжкових полиць одержували особисту винагороду (до 10% від суми реалізації) за продані книжки. Це створювало матеріальну зацікавленість у реалізації літератури.

У тих округах, де спілки споживчих товариств виявляли ініціативу, вони створювали свої власні книгарні, а в інших – були книгарні «Книгоспілки». Пізніше почали розповсюджувати книги робітничі кооперативи в містах та промислових районах. Міські книгарні постачали літературою і книжкові полиці сільських споживчих

товариств. Але перші роки існування таких полиць показали, що доставка книг з віддаленого від них магазину окружного центру – справа дуже складна. Книжкові полиці не могли задовольнити попит на книги населення районного центру із сіткою громадських, державних, навчальних і культурно-освітніх закладів. Для цього організовувалися районні книгарні, їх створення було необхідним ще й для того, щоб виділити літературу в окрему галузь роботи кооперації зі своїм штатом, планом, балансом.

Створення системи кооперативної книготоргівлі постійно супроводжувалося труднощами. Насамперед, потрібно було перебороти опір значної частини керівних працівників окружних і районних спілок споживчої кооперації, які вважали торгівлю книгою якоюсь другорядною справою. Не завжди легко було переконати і правління сільських споживчих товариств у доцільності створення в їхніх крамницях книжкових полиць. Усвідомлюючи всі труднощі, видавництво із самого початку розгорнуло широку пропагандистську кампанію за кооперативну торгівлю книгою, друкуючи спеціальні брошури, плакати, листівки, інструктивні матеріали тощо.

За допомогою «Книгоспілки» її товаром у 1928 р. торгували 27 районних споживчих спілок, 22 робітничих і 155 сільських кооперативів. Книготоргівельна мережа (858 книготоргівельних підприємств) діяла в 72 округових, 155 районних містах та в 632 селах [4, с. 290]. Отже, на початку 20-х рр. діяльність «Книгоспілки» розгорнулася по всій УСРР та за її межами, принцип її роботи почали використовувати й інші кооперативні видавництва.

Видавництво «Український робітник» у 1925/26 р. нараховувало торгівельну мережу в кількості 54 одиниці. Вона розташовувалася, головним чином у Донецькому басейні та на Харківщині. Організаційно вона була розподілена між п'ятьма філіями, що знаходилися в Артемівську, Сталіно, Луганську, Микитівці, Харкові. Пізніше відкрилися представництва в Катеринославі, Києві та Кривому Розі, а в інших регіонах України: Одесі, Вінниці, Полтаві, Мелітополі – були укладені угоди з місцевими книготоргівельними організаціями про розповсюдження продукції видавництва на комісійних засадах. Торгівельна система видавництва на 1 жовтня 1925 р. складала: магазинів – 17 одиниць, контрагентств – 8, кіосків – 29, представництв не було, а вже станом на 1 жовтня 1926 р. ситуація значно змінилася, так, кількість магазинів зросла до 20, контрагентств – 8, кіосків – 17, представництв – 4. А ось на контрагентських началах у підпорядкуванні кооперативного видавництва «Гарт» знаходилися Укркнигоцентр, кооперативні книготоргівельні організації, Союздруку, Укркнига, колектив «Споживач», а також приватні особи та контрагентства, які перебували за межами України [62, арк. 10].

У цілому книготоргівельна мережа УСРР на 1 жовтня 1926 р. налічувала 1 030 торгівельних одиниць, у тому числі 298 книжкових магазинів, 26 кіосків і шаф та 706 книжкових полиць, а вже станом на 1 жовтня 1929 р. мережа магазинів зросла до 750, кіосків і шаф – відповідно до 156, книжкових полиць – до 2 134. Загальна кількість торгівельних одиниць зросла до 3 040, або в три рази [24, с. 28], тоді як у наступному році книготоргівельна мережа УСРР мала 918 книгарень, з них 798 припадало на кооперацію, та кіоски-полічки – 4 275 (4 032 – кооперативних) [63, арк. 13].

Особливі відносини кооперативних видавництв були із залізницею, адже увесь товарообмін йшов через неї. Основний акцент робився на північну [28, арк. 13], яку очолював у 1923 р. М.С. Лунев, та південну [35, арк. 121], її очолював І.Н. Міронов [26, арк. 266]. Інколи товар міг помилково потрапити не за призначенням, але і в цьому випадку усе вирішувалося.

У 1924 р. в порівнянні з кооперативними видавництвами ДВУ мав власний апарат, до якого входили 45 різноманітних точок (магазинів, кіосків, складських приміщень тощо). Близько 23 одиниць розташовувалися в столиці і восьми губернських містах, на райони та округи припадало 25 одиниць. На 1 січня 1925 р. книготоргівельна мережа ДВУ складалася з 20 складських приміщень у містах Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Вінниці, Житомирі та ін., а також мало 20 окружних філій, 23 магазини та кіоски, 5 філій знаходилося за межами України – Москві, Ленінграді, Ростові, Краснодарі, Празі. На цей час значно розширився контрагентський торгівельний апарат ДВУ, який складався з кооперативних організацій, що мали постійний зв'язок з видавництвом, – 235 одиниць, сільбуди – 77, кіоски, контрагентства друку – 12, поштово-телеграфні контрагентства «Зв'язок» – 1 032, міськкомів, працівників освіти та сільських вчителів – 246, різних організацій – 288. Незважаючи на такі показники, у середньому на одну одиницю припадало 110 крб. річного прибутку, що показує нерентабельність видавничої діяльності ДВУ та збитковість порівняно з кооперативними видавництвами [36, арк. 6-8].

Основний акцент у розповсюдженні літератури кооперативні видавництва зосереджували на первинну ланку кооперації, що виявляла очевидні переваги: відсутність додаткових витрат, які могли призвести до подорожчання книг, тому що кооператив проводив торгові операції в магазинах одним і тим же персоналом; разом з іншими товарами в магазинах продавалися книги, що привертало увагу селянина; кооператив – це організація, що мала власні кошти, а відтак могла надавати кредити підприємствам та організаціям; кооператив залучав до себе майже всіх членів села, поширював серед них видавничу продукцію; кооперація на селі була своєрідним неофіційним клубом, куди у святкові дні та вільний від роботи час приходили селяни; при кооперативі діяли представники комнезамів, які на випадок необхідності впливали на хід книготоргівельної роботи на селі, сільбуди та інші просвітницькі організації здійснювали шефство над книжковою торгівлею кооперативу; окрім продажу книг, кооператив інколи виносив книжкові полиці на ярмарок, базари, організовував книжкові виставки, а також його члени розносили книги по хутора та ін. [58, арк. 3 зворот]. Тобто це ще раз підтверджує «гнучкість» та пристосованість до певної конкретної ситуації кооперативних видавництв, що й забезпечувало їхню книготоргівельну та видавничу роботу.

У середині 1920-х рр. відбувається «затоварювання» книжкового ринку, книги «осідали» на складах та в книготоргівельній мережі. Для покращення ситуації при Держвидаві і його відділах створювалися відділи для політичного контролю за друкованою продукцією [5, с. 163]. Натомість кооперативні видавництва намагалися вирішити цю проблему по-іншому. Так, на кінець літа 1925 р. перед видавництвом «Український робітник» постала гостра проблема щодо збуту літератури. Це пояснюється тим, що висока конкуренція на книжковому ринку змусила ряд видавничих організацій, а саме: ВУІКО, УВО, Цектран – шукати місця збуту, крім того, поширила свій вплив приватна торгівля. У зв'язку із цим члени правління кооперативного видавництва «Український робітник» поставили чіткі завдання перед своїми підприємствами: по-перше, вони повинні були перейти на торгівлю власними виданнями, розповсюджуючи їх через свою торгову мережу за рахунок скорочення торгівлі чужими виданнями; по-друге, докласти власних зусиль для розширення кола споживачів продукції видавництва, для цього потрібно було створити всі умови, щоб привернути увагу покупця; по-третє, необхідно було акцентувати увагу на реалізації підручників, охопивши при цьому всю мережу шкіл, у межах якої діяло видавництво. Поставлені завдання видавництво виконало на 80%, що було непоганим результатом для нього [38, арк. 15].

Виходу на московський книжковий ринок і створенню представництв часто кооперативним видавництвам допомагали губернські комітети КП(б)У. Так, Харківський губернський комітет КП(б)У 23 грудня 1922 р. надіслав листа до Москви з проханням надати кооперативному видавництву «Пролетарій» приміщення, де б воно могло розширити свою книжкову справу, а також налагоджувати стосунки з російськими підприємствами та організаціями, що працювали у сфері виготовлення та продажу видавничої продукції, а вже в 1925/26 р. Московське відділення було визнане, членами правління як найбільш стабільне та розвинуте серед інших видавничо-торгівельних одиниць «Пролетарію», і щодо виданої літератури на нього припадало 48% від загальної кількості виданої друкованої продукції [32, арк. 97]. А ось «Книгоспілки» було надано право мати свої представництва за кордоном, що створювало умови для транспортування книжок, надрукованих українськими видавництвами в Празі, Відні, Берліні та інших містах.

На розвиток книжкової торгівлі впливала держава шляхом уведення в дію законів. 9 серпня 1924 р. виходить постанова РНК УСРР «Про надіслання державними, кооперативними й приватними магазинами й торговими підприємствами відомостей про ціни, місцевим губернським та окружним статистичним бюро». Відповідно до постанови перераховані організації, у тому числі й кооперативні видавництва, зобов'язувалися надсилати дані про ціни на товари роздрібної торгівлі. У разі невиконання керівники підприємств несли кримінальну відповідальність [11, с. 153]. А вже 5 березня 1925 р. була затверджена постанова «Про Торгово-кооперативну нараду при Наркомвнутторзі УСРР». Цей орган розробляв справи раціоналізації торгово-кооперативної мережі, виправляв торгівельні плани кооперативних організацій, узгоджував торгівельні інтереси кооперації з інтересами держави та торгівельно-промисловими органами, розглядав справи про ліквідацію кооперативних організацій. Головою Наради був один із двох представників Наркомвнутторгу [12, с. 38]. Отже, подібні закони значно обмежували правові норми кооперативних видавництв в умовах ринкових відносин.

Особливо посилений натиск на діяльність кооперативних видавництв прослідковується у другій половині 1920-х рр., закони унеможливлювали вільний продаж їхньої продукції. 25 липня 1928 р. у зв'язку з економічною неспроможністю продовжувати видавничу діяльність було прийняте рішення про ліквідацію луганської та артемівської філій кооперативного видавництва «Український робітник» [38, арк. 61]. У 1929/30 р. книготоргівельний відділ та відділ періодики разом із обслуговуючим персоналом видавництва «Рух» були передані до «Книгоспілки», уся продукція за умовами договору також переходила до «Книгоспілки». У розпорядженні видавництва «Рух» залишилася лише видавнича діяльність [69, арк. 68]. Книготоргівельна мережа кооперативних видавництв у 1930/1931 р. мала такий вигляд: «Книгоспілка» – 4 філії, 24 складських приміщень, 22 крамниці, 26 уповноважених видавництва; «Пролетарій» – 10 (1930), 7 (1931) філій, 2 складських приміщення, 8 (1930), 2 (1931) крамниці, 21 (1930), 18 (1931) кіосків, 4 (1930), 6 (1931) уповноважених видавництва; «Український робітник» – 1 складське приміщення, 6 крамниць, 16 кіосків, 14 уповноважених видавництва; «Рух» – 1 складське приміщення, 1 крамниця, 1 уповноважений видавництва; «Культур Ліга» – 1 складське приміщення [64, арк. 2, 4, 5, 9].

Деякі кооперативні видавництва почали вишукувати нові метод для торгово-видавничої діяльності. Постановою РНК РСФРР від 3 липня 1920 р. «Про централізацію бібліотечної справи у РСФРР» було започатковано діяльність бібліотечних колекторів [3, с. 15]. На початку 20-х рр. в УСРР почали діяти аналогічні організації. У 1927/28 р. було розпочато роботу щодо організації профспілкового споживача й керівництва комплектуванням бібліотек [37, арк. 1]. А в кінці 1928 р. кооперативне видавництво «Український робітник» значно розвинуло свою мережу бібліотечних колекторів. Колектори мали за мету об'єднати й централізувати книжкове комплектування всіх профспілкових бібліотек України. Колектор не повинен був обмежуватися лише консультацією та складанням рекомендованих списків, у його обов'язки входила організація профспілкового споживача. Бібліотечний колектор допомагав бібліотекареві в комплектуванні бібліотек усіма видами літератури, забезпечував надходження в бібліотеки української книги, складав списки на комплекти з російської, єврейської, німецької, польської, татарської та ін. літератури, сприяв самоосвіті бібліотекаря й передвижника, вів консультаційну роботу з бібліотекарем [50, арк. 51]. Подібні колектори створили «Пролетарій» та «Книгоспілка». Різниця між колекторами полягала в забезпеченні їх літературою відповідними видавництвами, якщо «Пролетарій» постачав переважно масову соціально-політичну літературу [21, 9-10], то «Книгоспілка» –

кооперативну, а «Український робітник» – робітничу [18, с. 12]. З появою бібліотечних колекторів становище кооперативних видавництв не покращилося, адже все вже було передбачено державною владою. Станом на вересень 1929 р. кооперативне видавництво «Український робітник» сконцентровувало свою видавничу роботу лише в Донбасі і велася вона тільки через колектори [44, арк. 174].

Постійними партнерами кооперативних видавництв були видавництва з подібною формою господарювання, які завжди підтримували один одного. 5 грудня 1923 р. «Книгоспілка» в особі її члена правління М. Агуфа та кооперативним видавництвом «Молодий робітник», яке представляв М.Л. Трешинський, уклали спільну угоду про співпрацю, за якою «Книгоспілка» зобов'язувалася купувати нові видання видавництва «Молодий робітник» за таких умов: підручники та навчальні посібники в кількості не менше 1000 примірників кожної назви зі знижкою 35%, а інших видань – не менше 250 зі знижкою в 40%. Про кожну нову друковану книжку видавництво «Молодий робітник» обов'язково повідомляв «Книгоспілку» на предмет замовлення. Угода скріплювалася зобов'язанням, за яким «Молодий робітник» жодним своїм партнерам не надавав нижчих пільг, ніж ті, що визначені документом, якщо угода порушувалася, то пільги автоматично поширювались і на замовлення «Книгоспілки». Договір був укладений до 15 липня 1924 р., тобто на півроку [55, арк. 42]. Подібні угоди були укладені між «Книгоспілкою» з однієї сторони та «Пролетарієм» і «Рухом» – з іншої.

Угоди, як правило, укладалися не на довго, їх тривалість коливалася від кількох місяців до року, але обов'язково вказувалися умови дії угоди після її завершення. Так, термін дії угоди між «Книгоспілкою» і «Гартом» був розрахований на 5 місяців – до 1 травня 1925 р., але сторони могли продовжити її, якщо після закінчення терміну з обох сторін не було порушено жодних компрометуючих питань про ліквідацію угоди, а умови могли бути змінені тільки за згодою обох сторін [56, арк. 29].

Домовленості між кооперативними видавництвами стосувались обміну друкованої продукції та сфери товарообміну. Так, 18 червня 1924 р. між київською філією кооперативного видавництва «Пролетарій» та «Книгоспілкою», з дозволу членів правління, було досягнуто угоду, згідно з якою «Книгоспілка» закуповувала всю літературу, що належала київській філії та її відділенням. Поступово «Пролетарій» передав у розпорядження «Книгоспілки» сумське відділення та книги, що знаходились в книжкових магазинах редакції «Плуг і молот». Станом на липень-серпень 1924 р. до «Книгоспілки» від «Пролетарія» відійшли представництва у 26-ти пунктах України, а також відділення на Катеринославщині разом із книжковим магазином у Катеринославі та два книжкових магазини в Києві [31, арк. 8]. Подібна ситуація склалася з кооперативним видавництвом «Український робітник». 16 липня 1926 р. на засіданні членів правління була висунута пропозиція про об'єднання його експедицій з видавництвом «Пролетарій». Пізніше «Пролетарій» висунув пропозицію «Українському робітнику» об'єднати філії в Одесі та Дніпропетровську. На той час «Український робітник» переживав економічні труднощі, поступово переходив до скорочення своєї книготоргівельної мережі. Видавництво «Пролетарій», вивчивши ситуацію, вирішило скористатися нею, а згодом Одеська та Дніпропетровська філії «Українського робітника» перейшли до нього [38, арк. 60].

Міцні видавництва допомагали своїм «колегам-початківцям» в організації та зміцненні їх як юридичних осіб. Прикладом цього є лист від видавництва «Красная Новь» до видавництва «Пролетарій» з проханням допомогти новоствореному кооперативному видавництву «Студент Революції», на що «Пролетарій» погодився [28, арк. 29].

З державними видавництвами кооперативні постійно підтримували «товаристські» стосунки навіть тоді, якщо перші порушували правила торгово-видавничої діяльності. Це було спричинено монопольним становищем державного видавничого сектора. Та й державні видавництва, особливо на початку 1920-х рр., до кооперативних ставилися більш лояльно й у них вбачали своїх партнерів. Так, стосунки «Книгоспілки» з ДВУ на увесь період 1923 р. були непогані, цьому свідчить той факт, що ДВУ поступився їй своїми безперспективними та збитковими відділення [58, арк. 16 зворот], а в 1930 р. між ДВУ та «Книгоспілкою» було укладено договір, за яким кооперативне видавництво зобов'язувалося закупити половину тиражу державного видавництва, 17 окружних філій ДВУ переходили до «Книгоспілки» [6, с. 1]. 19 березня 1923 р. було укладено договір з харківським відділом «ГІЗ», і вже 23 квітня видавництво «Книгоспілка» замовило 77 назв книг. 25 липня 1923 р. Криворізька райспоживспілка замовила у видавництва «Книгоспілка» 55 назв книг, що становило 7 535 примірників. 25 квітня 1923 р. між «Книгоспілкою» та державним видавництвом «Шлях освіти» був укладений двосторонній договір про співпрацю, за яким «Книгоспілка» отримала від видавництва «Шлях освіти» книги на загальну суму 3 616 крб. зі знижкою 35%, книги повинні були надходити із складу державного видавництва в короткий термін, згідно з замовленням «Книгоспілки». Кооперативне видавництво могло використовувати персонал видавництва «Шлях освіти», але за свої кошти. Після укладання договору «Книгоспілка» зобов'язана була внести 5% із суми, що визначалася договором, причому готівкою, а те, що залишалось сплачувала векселями [45, арк. 79]. 14 та 26 липня 1923 р. між кооперативним видавництвом «Книгоспілка» та Єлисаветградською і Житомирською райспілками була укладена угода про співпрацю.

«Книгоспілка», отримуючи літературу з оптових баз, мала знижку до 30% вартості книг. При отриманні книг московських видавництв у Харкові вона становила, залежно від угоди з постачальником, відповідно «ГІЗ» – 32%, видавництва «Красная Новь», «Новая Деревня», «Московский рабочий» – 28%; українських видавництв – 35%, а для видань Харкова, рекомендованих київському та одеському відділенням «Книгоспілки», знижка сягала 30%. Окружні філії отримували, якщо брали книги безпосередньо в ДВУ, 25% цінової знижки. Умови надання «Книгоспілкою» знижок були такими: робспілкам – 30% на українські видання,

27% на видання «ГІЗ» та «Новой Деревни», решті – 25%. За роздрібним продажем знижка «коливається» від 10 до 25%. Видавництво «Книгоспілка», окрім безпосередньої закупівлі літератури, практикувало і її замовлення в кредит. Термін надання кредиту: від «ДВУ» – 3-6 місяців; «ГІЗ» – 4-7; «Новая Деревня» – 4; приватні видавництва – від трьох до п'яти місяців [36, арк. 29-30].

Видавництво «Український робітник» ще на початку 1926 р. уклало договір з державним видавництвом «ГІЗ», центральне відділення якого знаходилося в Москві. Умови договору давали кооперативному видавництву виключне право на продаж підручників, які повинні були надходити від «ГІЗа» по всій території Донбасу. До червня умови договору були дотримані з обох сторін, але в наступні півтора місяця «ГІЗ» фактично призупинив постачання підручників кооперативному видавництву «Український робітник». Пізніше виявилось, що державне видавництво, окрім того, що порушило умови попереднього договору, уклало без відома «Українського робітника» договір з видавництвом «Работник просвещения» і передало йому виключне право на реалізацію підручників на території Донецького басейну. У червні-липні 1926 р. «Український робітник» залишився без підручників. Щоб уникнути боргів, видавництво змушене було укласти угоду про співпрацю з посередником – державним видавництвом «Работник просвещения». Незважаючи на розрив у стосунках з видавництвом «ГІЗа», на засіданні членів правління Є.Г. Добрий запевнив, що з «ГІЗом» потрібно відновити дружні стосунки, адже він має великий вплив на книжковий ринок, особливо з продажу підручників.

28 липня 1927 р. між кооперативним видавництвом «Український робітник» та ДВУ було укладено тимчасову угоду, за якою державне видавництво зобов'язувалося не брати самостійно замовлення від Луганського відділення народної освіти на посібники, а разом з кооперативним видавництвом і від його імені, адже договір з наросвітою був укладений саме ним. «Український робітник» у свою чергу зобов'язаний був у разі укладення угоди з ДВУ передати йому виконання замовлень Луганського відділу наросвіти. У випадку, якщо угоди не досягнуть, «Український робітник» зобов'язувався передати ДВУ виконання 50% замовлень Луганського окривідділу наросвіти на посібники, причому ДВУ в цьому випадку брав на себе зобов'язання щодо розрахунків, які отримав «Український робітник» від наросвіти, і давав йому від суми замовлення комісійну винагороду розміром до 5% [42, арк. 72]. 23 лютого 1928 р. у ДВУ було замовлено 25 назв, 184 примірників, а через два тижні знову 19 назв, 455 примірників [43, арк. 657].

У липні 1926 р. видавництво «Український робітник» вело перемовини з державним видавництвом «Молот» в Одесі про об'єднання двох видавництв під керівництвом першого. Цю пропозицію «Молот» відхилив, але погодився на співпрацю [38, арк. 12]. У червні 1928 р. на засіданні членів правління був ратифікований договір з державним видавництвом «Коммунистическая Академия» на продажу кооперативу «Український робітник» 1 500 екземплярів плакатів «Світовий профспілковий рух».

У другій половині 1920-х р. ДВУ почав об'єднувати державні видавництва і створювати загальновидавничу та торгівельну систему, але без участі кооперативних видавництв. Станом на 1929 р. ДВУ очолював уся видавничу галузь. Він мав кошти та підтримку з боку держави, поступово витісняв з книжкового ринку всі діючі видавництва, у тому числі й кооперативні, що скорочували власну торгову мережу, концентруючись на видавничій роботі. Так, 9 березня 1929 р. від ДВУ до кооперативного видавництва «Український робітник» надійшов лист, у якому зазначалося, що воно порушило договір, укладений 5 червня 1928 р., а саме пункт 2 стосовно зобов'язання не проводити жодних активних операцій з випуску своїх видань на території Артемівського, Луганського, Сталінського округів. Про це ДВУ подав документальний факт проведених операцій з продажу книг Сталінською райспілкою, а рахунки виписувалися на ім'я кооператива «Український робітник». ДВУ звернувся з проханням до «Українського робітника» вирішити дану проблему, а в іншому випадку зобов'язувався передати справу до суду [44, арк. 183]. Державне видавництво також не дотримувалося умов договорів. 11 вересня 1929 р. до правління ДВУ надійшла скарга від кооператива «Український робітник», у ній зазначалося, що Криворізька філія не завжди отримує в достатній кількості замовлену у ДВУ літературу, що створює вкрай нестійке становище в її роботі.

Кооперативні видавництва активно співпрацювали з видавництвами, що діяли за межами УСРР. Наприкінці 1922 р. видавництво «Пролетарій» налагодило стосунки з Петроградським кооперативним видавництвом «Прибой», «Бакинський робітник» у Баку, державним видавництвом «Початки знань» у Москві. «Книгоспілка» уклала угоди про співпрацю з книжковим кооперативом «Книга», московським центральним товариством «Кооперативне видавництво», центральним кооперативним видавництвом «Мысль», московським кооперативним видавництвом «Колос» та ін. [54, арк. 72, 106, 122, 136].

У січні-лютому 1923 р. між видавництвом «Пролетарій» та «Прибоем» прослідковується незначне «похолодання» у взаємовідносинах, яке пояснюється тим, що представник кооперативу «Пролетарій» не з'являвся у видавництві «Прибой», а відтак не було укладено угоду для продовження торгівельних стосунків. У лютому проблему було вирішено. Тільки за березень-травень 1923 р. «Прибой» надіслало видавництву «Пролетарій» літератури на загальну суму 8 026 золотими карбованцями [35, арк. 121]. Видавництво «Московський робітник» надіслав «Пролетарію» свою продукцію через Курську та Північну залізницю, лише за перше півріччя 1923 р. ним було надіслано літератури на загальну суму понад 8 тис. крб. Від московського видавництва «Маяк» регулярно надходили нові книги, які мали високий попит у читача. Лише за три місяці діяльності видавництва «Пролетарій» його загальний обіг з «Маяком» склав 182,2 тис. крб. У 1924 р. «Пролетарій» наладив стосунки з акціонерним видавництвом «Школа і книга», московським приватним видавництвом «А.В. Думнов і К-о», партійним видавництвом «Буревісник» та ін. [30, арк. 12, 18, 29] А вже в

1927 р. кооператив входив до об'єднання радянсько-партійного видавництва СРСР, тісно співпрацював з російськими видавництвами «ГІЗ», «Красная Новь».

Кооперативні видавництва поширювали продаж своєї продукції на Захід, але лише після того, як отримували на це дозвіл відповідних державних установ. При укладанні угод з закордонними організаціями видавництва суворо дотримувалися радянського законодавства. Так, згідно постанови ВУЦВКу від 29 листопада 1922 р. «Про зовнішню торгівлю» організації могли продавати за кордоном лише продукт власного виробництва і купувати лише предмети, потрібні для власної продукції, підприємствам заборонялося перепродувати куплені за кордоном товари, а також продаж, за кордоном куплених в УСРР товарів. Основними торговельними організаціями в УСРР за кордоном були торговельні представництва УСРР [13, арк. 75]. У свою чергу іноземні організації керувалися постановою ВУЦВКу від 11 травня 1923 р. «Про торговельні операції чужоземних фірм в УСРР». Чужоземним фірмам дозволялося проводити торговельні операції в межах УСРР і засновувати контори, відділення, представництва згідно з положенням про Головний концесійний комітет. Усім організаціям та підприємствам незалежно від форм власності дозволялося проводити торговельні операції із закордонними юридичними та фізичними особами лише в тому випадку, якщо вони мали відповідний на те дозвіл.

Кооперативне видавництво «Книгоспілка» мало свої представництва не лише в межах СРСР, а також за кордоном: у Берліні, Відні, Лейпцигу та ін. Торговельні операції за кордоном «Книгоспілка» вела через представників: Є. Калюжного, який працював в Австрії, А. Гетлера – він був уповноваженим «Вукоопспілки» та «Книгоспілки» в Німеччині [52, арк. 23, 55, 60]. Постійним партнером у Лейпцигу «Книгоспілка» мала видавничу організацію «Фольц і Вернер». Ця фірма постачала папір, обладнання для цинкографії тощо. Також у Лейпцигу по вулиці «Штефанштрассе 8» діяло видавництво «Рудольф Беккер», яке дуже часто мало справу з видавництвом «Книгоспілка». У Берліні працювало об'єднане представництво всеукраїнських кооперативних союзів «Українська кооперація», воно постачало для видавництва переважно канцтовари. «Шпамерівська» друкарня, що діяла в Лейпцигу, на 19 вересня 1923 р. зберігала 14 220 кг доброякісного паперу, що призначався «Книгоспілці». 10 серпня 1923 р. книжковий центр «Захід», який знаходився при Головному Управлінні Українського Червоного хреста, повідомив «Книгоспілку» про те, що Центр проводить прийом замовлень на іноземну наукову та технічну літературу, має каталоги на іноземну літературу, а також вихід на ряд німецьких видавництв.

Особливість торговельної діяльності кооперативних видавництв полягає в їхній дипломатичності, про що свідчать суперечки між партнерами. Так, «Пролетарій» зі своїми партнерами по бізнесу завжди намагався бути відносно коректним і вирішував проблеми суто дипломатичним шляхом. Прикладом цього є домовленість між ним та акціонерним видавництвом «Село книга». У перший місяць своєї діяльності «Пролетарію» видавництво «Село книга» надало канцелярське приладдя, а коли прийшов час розраховуватися, кооператив коштів не мав, відтак у грудні 1922 р. видавництва домовились, що борг буде повернуто не грошми, а літературою, при чому йому надавалося право вибрати будь-які книги, що знаходилися на складах кооперативного видавництва [35, арк. 73]. У 1924 р. «Пролетарій» заборгував видавництву «Красная Новь» борг було вирішено погасити за рахунок літератури, незважаючи на збитковість для кооперативного видавництва [32, арк. 39]. Але були такі ситуації, коли кооперативні видавництва зверталися до суду, щоб вирішити суперечливі питання. Так, між державним видавництвом «Шлях освіти» та київською філією «Книгоспілки» виникли протиріччя, що були спричинені поганим постачанням книг з боку кооперативного видавництва, аби відновити втрачені стосунки, члени правління 6 лютого 1924 р. визнали свою провину [46, арк. 3-4]. 5 серпня 1924 р. відділення кооперативного видавництва «Книгоспілка» заборгували видавництву «Червоний шлях» за літературу кошти на загальну суму 4,7 тис. крб., але до суду не дійшло, цю суму боржник оплатив векселями. 8 липня 1926 р. на об'єднаному засіданні президії ЦУДУ та Торговельної комісії член правління видавництва «Пролетарій» І. Васильков подав заяву про те, що ДВУ відмовилося прийняти від кооперативного видавництва замовлення для харківського окрвиконкому. ЦУД постановив: ДВУ та «Пролетарію» призначити склад арбітражної комісії, що й розглянула ці питання [61, арк. 6]. 5 вересня 1927 р. за недотримання умов договору кооперативне видавництво «Український робітник» притягнуло до відповідальності видавництво «Жизнь и знание» [41, арк. 80].

Основною функцією кооперативних видавництв було друк та збут друкованої продукції.

У відсотковому відношенні вся друкована продукція кооперативного видавництва «Книгоспілка» поділялася на соціально-політичну та економічну літературу (32,5%); сільськогосподарську (10,8%); кооперативну (2,7%); дитячу (2,4%); белетристику (12,6%); підручники (22%); різну літературу (17%) [36, арк. 14]. На 1924 р. згідно з видавничими планами «Книгоспілки» планувалося видати 100 назв, накладом 1,4 мільйона примірників [58, арк. 19]. Щодо назв помітно таку тенденцію: якщо для продукції 1923/1924 р. художня й підручна література стояли на перших місцях, то вже дані 1924/1925 р. й 1925/1926 р. виразно виявляють зосередження видавничої активності на виданні в першу чергу масової літератури та художньої. Підручники відходять на 3-є, а то й на 4-е місце. Велику роль відігравало видання довідкової та дитячої літератури. Наукову літературу «Книгоспілка» видавала в найменшій кількості. Значно збільшився наклад методичної літератури. На думку А. Козаченка це була своєрідна відповідь на брак певної літератури в продукції УСРР. З 1925/1926 р. почала виходити література для освітніх установ профосу та політосвіти, тоді як за минулих років то були видання виключно для соцвиху. У 1925/1926 р. спостерігається збільшення друку масової літератури (2,8 др. арк. у 1923/1924 р. й 3,7 арк. – 1925/1926 р.), але

пересічний наклад книжки був досить хитким: із 4,6 тис. прим. (1923/24 р.) зростає до 11 тис. (1924/1925) й знову падає до 7,1 тис. (1925/1926). В основному «Книгоспілка» виявляла виразну тенденцію до «масовості» видавництва: це доводить зріст масової і художньої літератури. Але на цьому шляху перед видавництвом постала загроза паралелізму, а звідси й – конкуренції з іншими, теж здебільшого масовими, зокрема видавництвом «Радянський селянин», що спеціалізувався на сільськогосподарській літературі. У загальноукраїнській книжковій продукції «Книгоспілка» поступово відвойовувала собі все більше місця на книжковому ринку: якщо у 1923/1924 р. її продукція складала щодо назв лише 3,05% (накладом 9,02%), то в 1924/1925 р. видає – 5,35% (накладом 7,81%), а в 1925/1926 р. відповідно – 6,8% (накладом 10,76%). За підрахунками С.Г. Бабенка, «Книгоспілка» з 1923 по 1926 рр. видала наклад 1 068 назв, друк. арк. 3 845 [4, с. 289]. Щодо накладу, то видавництво впевнено посідало друге місце (перше ДВУ), щодо назв – третє (друге – «Пролетарій») [16, с. 31].

Другим за обсягом друкованої продукції серед кооперативних видавництв був «Пролетарій». У 1922/1923 р. «Пролетарій» видав 77 назв загальним об'ємом 385 друк. арк., накладом 793 тис. прим., а вже в 1924/1925 р. ці показники значно зросли – (354; 2179; 3150). Протягом 1926 р. було видано 93 назви, обсягом 538 друк. арк. [27, арк. 27]. Зміни в обсязі книжки були незначними: 1923/1924 р. – 6 друк. арк., 1924/1925 р. – 6,1 і 1925/1926 р. – 7,1. У накладі за 1925/1926 р. помічаємо значне зменшення – майже на 25%. Так, у 1923/1924 р. наклад становив 10,7 тис. прим., 1924/1925 р. – 10,6, а 1925/1926 р. – 6,8. Протягом усіх трьох років «Пролетарій» орієнтувався на видання масової літератури, але ця тенденція в подальшому «йшла на спад», і продукція видавництва ставала все більш різноманітною: якщо для 1923/1924 р. масова література складала 66%, то вже в 1924/1925 р. – 54%, а в 1925/1926 р. – лише 35%. Так, якщо в 1923/1924 р. на другому місці щодо назв стояли підручники, то в 1924/1925 р. видавнича увага переноситься на видання методичної літератури (друге місце), юнацької (третє місце), зростає кількість наукових та белетристичних видань, з'являється й дитяча література. У 1925/1926 р. художня література займала друге місце, методична – третє, юнацька – четверте, навчальна – п'яте, наукова – шосте; помітно зросла дитяча література, зменшилася масова й довідково-офіційна література. Дані засвідчують, що в діяльності видавництва прослідковується тенденція до структуризації власних видань, виявляється нахил до задоволення всіх соціальних груп.

Підручники «Пролетарій» видавав переважно для політосвітніх закладів, шкіл політграмоти. Тільки за 1925/1926 р. було видано 4 назви (з 29). Масова література в 1923/1924 р. складала 54 назви (з 61), за 1924/1925 р. на першому місці була соціально-економічна література – 81 назва, ленінська – 44, антирелігійна – 11, з точних наук – 10, сільськогосподарська – 4, з прикладних знань – 2, військова – 1, професійна – 1. У 1925/1926 р. на першому місці – соціально-економічна (82 назви), далі професійна (17), з прикладних знань (5), антирелігійна (4), кооперативна (3), з точних наук (3), ленінська (2). У загальноукраїнському масштабі кооперативне видавництво «Пролетарій» відігравало значну роль: у 1923/1924 р. видавництво щодо кількості назв складало 3,34% (накладом 6,95%) усієї продукції УСРР, у 1924/1925 р. – 6,32% (8,63%), а 1925/1926 р. – 7,14% (8,07%). Особливістю видавничої діяльності «Пролетарія» було те, що воно повністю контролювалося ЦК КП(б)У, зокрема в резолюції Колегії відділу друку ЦК КП(б)У від 17 квітня 1925 р. «Про роботу Всеукраїнського видавництва «Пролетарій» було визначено виробничу програму в кількості 476 назв, 3 028 листів, 30 млн. відбитків на період 1 вересня 1925 р. [7, с. 125]. Слід зазначити, що станом на 1925 р. кооперативне видавництво «Пролетарій» посідало шосте місце серед видавництв СРСР.

Третю сходинку серед кооперативних видавництв за випуском друкованої продукції займав «Український робітник». Обсяг книжки видавництва постійно зростав, і в 1925/1926 р. складав 5,8 друк. арк., але був відчутним спад накладу до 9,2 тис. прим. У продукції «Українського робітника» за три роки діяльності масова література була на першому місці, яка складалася, головним чином, з професійної літератури – 21 назва, соціально-економічної – 15, з точних та прикладних наук – по 2 назви. Кооперативне видавництво видавало також ленінську, наукову, кооперативну, сільськогосподарську літературу та підручники для шкіл соцвиху й політосвітніх закладів і шкіл профграмоти.

У 1926 році кооперативне видавництво «Рух» видало 65 назв, 307 друк. арк., 97% від усієї кількості виданої друкованої продукції припадало на «Червоне письменство». «Рух» видавав в основному художні твори, переважно «старих» письменників. Темп зростання продукції цього видавництва був досить швидким для всіх показників, обсяг книжки складав 7,3 друк. арк. у 1925/1926 р. проти 4,7 друк. арк. в 1924/1925 р., наклад 5,8 тис. прим. в 1925/1926 р., проти 5,3 тис. в 1924/1925 р. [16, с. 41].

В Україні для задоволення культурних потреб нацменшин у першій половині 20-х рр. значну роль відігравали національні видавництва – кооперативне «Культур-Ліга» (єврейське), пайове товариство «Трубина на Україні» (польське). Перше видавництво, поширюючи свою видавничу діяльність, зуміло витримати й значний наклад – 5 тис. прим. і обсяг 6,5 др. арк. Друге – не виявляло значної життєздатності, кількість його видань хиталася, обсяг незначний, хоч, очевидно, йдучи за загальною тенденцією національних видань, тираж і обсяг зростали. Ними видавалася масова, навчальна та методична література.

Друк книг у республіці зростав швидко й послідовно. Як приклад, загальні показники Української книжкової палати (створена в 1922 р.) [22, с. 838] з видавничої продукції становили: у 1923/1924 р. – кількість назв 2 757, друк. арк. 12 420,32 тис., накладом 14,7 млн.; у 1924/1925 р. відповідно – 4 508; 21 387,17; 33,8; у 1925-1926 рр. – 4 970; 24 071,36; 30,2. Усього за період з 1922 по 1932 рр. в УСРР було видано 65 068 назв [23, с. 8]. За архівними даними державні видавництва видали за 1923/1924 р. 696 назв, 41 23,85 тис. друк. арк., накладом 6,2 млн. прим., у 1924/1925р. – 1 373; 7 537,36; 17,7; у 1925/1926 р. – 759; 5 505,31; 12,3. У

свою чергу приватні видавництва видали за 1923/1924 р. 108 назв, 507,65 тис. друк. арк., накладом 488 тис. прим., у 1924/1925 р. – 141; 781,17; 867,8; у 1925/1926 р. – 318; 1 917,12; 1,8 млн., тоді як кооперативні: за 1923/1924 р. – 280 назв, 1 078,82 тис. друк. арк., накладом 1,9 млн. прим., у 1924/1925 р. – 464; 1 311,2; 3,4; у 1925/1926 р. – 604; 2 296,87; 4,1. Ці показники свідчать про постійне зростання друкованої продукції як у державному, так і в приватно-кооперативному секторі.

Споживачами книжкової продукції кооперативних видавництв були організації, службовці, робітники, селяни, жінки, молодь, діти. Так, селяни купували книги активніше в середньому на 16,4%. Службовці купували книги в середньому від 8,5 до 11%. Згідно з даними дослідження кон'юнктури ринку було виявлено, що на селі питома вага дітей та молоді не зменшувалась і становила 30,4% у 1924/1925 р., 35,6% – у 1925/1926 р., 42,5% – у 1926/1928 р. [19, с. 21]. У місті попит дітей та молоді на книги в цей час знизився в середньому до 21%. Жінки та робітники складали в місті 7,9%, на селі – 3,5%. Організації велику роль відігравали в місті, де вони закуповували 42,2% усіх книжок, у той час як на селі цей відсоток знижується до 11,1%.

У розподілі споживачів за сумою витраченої на купівлю книг, головне місце посідали селяни, потім – організації, діти, молодь, службовці. Хоча організації й складали значну частину покупців (майже до 60% усієї суми продажу книжок), проте на селі, як і в місті, народжувався індивідуальний покупець на книжку. Головну роль купівельних інтересів селянина виконувала література із сільського господарства, кількість якої на селі та в районі за різні роки становила від 18,8% до 56,7% загальної кількості придбаних селянином книжок та від 25,9% до 58,2% загальної суми куплених книжок. У 1924-1926 рр. збільшився попит на соціально-економічну літературу (16,69%) та художню (16,7%), проте, у 1927-1928 рр. зменшився попит на соціально-економічну літературу і становив 9,9%, тоді як художня складала 21,2%. Постійно користувалася попитом дитяча книжка, що становила 22,2%, у той час як підручники складали 21,5% у місті відповідно – 16,8%. Інші серії посідали незначне місце, окрім юридично-довідкової, що становила 8,1%. Отже, купівельний попит селянина обмежувався серіями із сільського господарства, підручниками та соціально-економічною, дитячою, художньою і довідковою літературою.

У порівнянні із селянством робітники за 1926-1928 рр. купували дитячу літературу – 44%; художню – 24%; соціальну та сільсько-господарчу – 16%. Слід відзначити, що з двох відділів – дитячого та сільського господарства – робітник купував літературу за пересічну або нижче пересічної ціну, тоді як соціально-економічну та художню – за високою – 3,6 коп. та 1,29 коп.

Наступна категорія споживачів – службовці, які віддавали перевагу дитячій, соціально-економічній, художній, сільськогосподарській, кооперативній літературі, проте її популярність була не однаковою. Досить значний попит був на дитячу книжку, що складав у 1924-1925 рр. – 29,8%, у 1928 р. – 31,4%. За купівельною спроможністю службовці витрачали на дитячу книжку незначний відсоток загальних витрат, проте він поступово збільшувався протягом чотирьох років з 3% до 7,5%. Досить значну роль відігравала соціально-економічна література (однак щороку її попит зменшувався, відповідно в 1924/1925 р. – 35,2%, 1925/1926 р. – 28,7%, 1926/1928 р. – 9,8%, поступаючись художній, що зростала до 25%. [19, с. 26]. Неоднакове місце посідала сільськогосподарська література, яка мала найбільший попит у 1925/1926 р. – 25,7% (кількісно), однак за 1926/28 р. ці серії відігравали незначну роль – 6,1% у 1924/1925 р. та 5,6% у 1926-1928 рр., за сумою 6,7% у 1924-1926 рр. та 3,6% у 1926-1928 рр. Книжками з природознавства та з прикладних наук службовці цікавилися у незначній мірі – 5,4% у 1924/1925 р., 4,2% – 1925/1926 р., тоді як кооперативна становила – 15,6% (кількісно).

Споживчі уподобання жінок у 1924/25 рр. зосереджувалися на художній, соціально-економічній, сільськогосподарській та природознавчій і науковій літературі, її купівля як кількісно, так і сумою посідала значне місце, а саме: 14,8%, 20,1%, 16,7%, 27,6%. Високий відсоток мали дитяча – 13,5%, кооперативна література – 11,4% та підручники – 10,3%. У 1925/1926 р. смаки жінок зменшувалися до природознавчої літератури та прикладних наук, відсоток купівлі знизився з 16% до 3,3%. Досить низькими були показники з кооперативної та художньої літератури, але зростав попит на сільськогосподарську книгу – з 17,2% до 34,1% та на дитячу з 13,6% (1924/1925 р.) до 26% (1925/1926 р.). Високими показниками зростав темп видання підручників з 10,3% до 15,2%, тоді як соціально-економічної – 11,5%, та художньої – 8,2% кількісно та щодо суми відповідно – 13,4% та 9,9%. У 1926-1928 рр. читацькі уподобання жінок сконцентровуються в місті на дитячій (47,6% кількісно й 29,7% суми), соціально-економічній (31,2%; 25,4%), художній (10,9%; 12,7%) літературі, однак на селі інтереси жінок зосереджуються на художній (47,3%, 64,1%) та дитячій (21,5%, 10%) літературі.

Окремо видавництвами виділяється категорія споживачів – діти та молодь. Купівельна спроможність дітей в основному була зосереджена на художній та дитячій літературі, причому роль художньої зростала щороку (1924/1925 р. – 20,9%, 1925/1926 р. – 30,8%). Дитяча книжка мала попит від 25% до 42,4% (кількісно) і від 16,6% до 33,6% (у грошовому еквіваленті), підручники становили від 6,2% до 29,1%. Щодо іншої літератури, то цікаво відзначити, що в дітей значним попитом користувалася соціально-економічна книжка (13,8%), кооперативна (12,5%), з природознавства та прикладних наук (14,8%). Молодь більше цікавилася соціально-економічною книжкою, вона складала в місті – 49,5%, на селі 42,5%. На селі значну роль кількісно відігравала дитяча книжка – 25,4%, пересічна її ціна становила 8,2 коп. Підручник також цікавив молодь – 20,5%, пересічна ціна на селі – 32,9 коп., у місті – 93,9 коп.

Згідно з даними статистики в УСРР усього було видано за 1927-1928 рр. – 5 413 назв; 1929 р. – 6 480; 1930 р. – 8 079; 1931 р. – 8 086 [22, с. 842]. За даними досліджень С. Александрова, окремо із галузей знань загальні показники складали: література для сільського господарства – 390 назв (1927), 844 (1928); технічна –

409, 439; художня – 505, 574; підручники накладом 200 тис. примірників (1927), 273,5 тис. (1928) [2, с. 3]. На кооперативні видавництва припадав малий відсоток. Так, кооперативне видавництво «Плужанин» за 1928/29 р. значно підвищило в порівнянні з минулим роком кількість друкованих назв, у динаміці це виглядає так: за 1927/28 р. видано 11 назв, за 1928/29 р. – 48 назв [65, арк. 85], а у 1929/1930 р. – 22 назви. «Рух» у той самий час видав 105 назв, хоча ці показники значно поступаються першій половині 1920-х рр. [69, арк. 59]. Зменшилися показники і в основних кооперативних видавництвах, зокрема «Книгоспілка» видала 170 назв, накладом 5,1 тис. примірників, «Пролетарій» – 81 назв, накладом 1,6 тис. прим., «Культур Ліга» – 82 назви [20, с. 4], тоді як ДВУ збільшило свої показники – 428 назв, накладом 3,9 тис. прим [68, арк. 13]. Спад друкованих видань можна прослідкувати за планами кооперативних видавництв, зокрема «Український робітник» щодо назв недовиконав план на 42% [72, с. 1], у 1930 р. «Рух» виконав свій план лише на 29,6%, «Книгоспілка» – на 39,2%, «Пролетарій» – на 58,8% [9, с. 2]. «Гарт» планував у 1931 р. видати 71 назву, а реально було виконано – 24. У першу чергу такий спад виробництва пояснюється поганим паперовим забезпеченням [8, с. 1].

Свою кооперативну діяльність видавництва розпочинали з установчого капіталу. Формувався він переважно за рахунок коштів членів кооперативу та спонсорів. Як свідчать архівні матеріали, на початку 20-х рр. населення особливо не поспішало вступати до кооперативних видавництв, імовірно, причиною цього є загальна економічна нестабільність держави та недовіра до радянської влади. Так, аналізуючи звіт про проведену роботу видавництва «Пролетарій» за період з 10 листопада по 15 грудня 1922 р. по Петинському районі (Харківської губернії) виявилось, що агітаційна робота велася досить активно, але помітно було, як люди вагаються вступати в кооператив, деякі не хотіли робити внески та брати на себе обов'язки, що передбачено статутом видавництва. Серед тієї кількості підприємств та організацій, що найбільш категорично були налаштовані проти вступу до видавництва були: Державинський мануфактурний завод, Перша полотняна фабрика, Державний лісопереробний завод, Радянська хлібопекарня, Авторемонтний завод та ін. Члени правління видавництва вимушені були звернутися до парткому за допомогою, який повинен був вплинути на суспільну свідомість громадян [33, арк. 6].

На початку своєї діяльності основний фонд «Книгоспілки» становив 281,2 тис. крб. [58, арк. 13 зворот]. А «Пролетарій» розпочав роботу з установчого капіталу, що складав суму в 37 мільярдів крб. «совзнаків» 1922 р. [35, арк. 131], і вже на кінець грудня цього ж року основний капітал видавництва становив 3 трильйони крб. Загальний прибуток кооперативних видавництв розподілявся по групах згідно з призначенням: пайовий капітал формувався з пайових внесків членів кооперативу, запасний – створювався із щорічних відрахувань від приватних прибутків видавництва і призначався на покриття збитків, спеціальний – складався з прибутку спеціальних нараховувань на товари і призначався на окремі господарчі потреби видавництва (культурно-просвітницька робота), а також передбачались окремі відрахування на розпорядження загальних зборів та на задоволення потреб своїх членів. Так, наприклад, прибуток кооперативного видавництва «Благо» розподілявся наступним чином: в основний капітал – 30% відраховувалося, у запасний – 20%, в спеціальний – 25%, в розпорядження загальних зборів відводилося – 15%, для задоволення потреб своїх членів (відкриття читалень, бібліотек та ін.) – 10% [49, арк. 7]. Відповідна відсоткова градація була визначена Головнокооперкомом і носила стандартний характер для всіх кооперативних видавництв. Але були й випадки, зокрема «Книгоспілка» на запасний капітал відводила 10% прибутку, і призначався він на погашення заборгованості кооперативу [53, арк. 12].

Чисті прибутки розподілялися на загальних зборах і у вигляді дивідендів нараховувалися членам видавництва. У разі, якщо виявлялася збитковість підприємства, а на покриття коштів із запасного капіталу не вистачало, то в такому випадку загальні збори проводили розверстку необхідних коштів між усіма членами кооперативного видавництва в межах їхньої відповідальності і пропорційно сумі їх пайових внесків. У випадку, коли член видавництва проігнорував, кошти вираховувалися з його дивідендів та пайових внесків членами правління без його відома. Тобто в кооперативних видавництвах прослідковується один з елементів демократизму: рівність між усіма членами.

Облік книжкових товарів робився сумарно за собівартістю, а облік канцтоварів проводився за продажною вартістю. Так, торгівельні обіги «Книгоспілки» за 1923/24р. з продажу літератури становили 778,9 тис. крб., а по окремих філіях обіги мали такий вигляд: Харківська – 304,9 тис. крб., Київська – 350,2 тис. крб., Одеська – 75,5 тис. крб., Сумська – 7,8 тис. крб., Вінницька – 20,5 тис. крб., Житомирська – 19,6 тис. крб. [36, с. 13, 14]. На 1 січня 1925 р. власний капітал «Книгоспілки» склав 644,1 тис. крб., позика – 1,1 млн. крб., тобто у співвідношенні – 1:3,8. Якщо врахувати видавничу діяльність «Книгоспілки», що була орієнтована на кооперативну систему господарювання, а також незначну увагу, яку видавництво приділяло збуту канцтоварів, то в цілому можна вважати фінансове становище сприятливим. За цей період торгівельні обороти кооперативного видавництва «Робітник Донбасу» становили суму в 680,9 тис. крб. Порівнюючи обороти видавництва за 1923 р. і 1924р., бачимо високий фінансовий зріст. Так, за 1923 р. зріст складав 34 тис. крб., а в наступному році становив 110 тис. крб., тобто піднялися на 400%. Беручи до уваги губернський масштаб діяльності видавництва і значну роботу зі швидкообіговими канцелярськими товарами, можна вважати вказане вище співвідношення нормальним.

У другій половині 1920-х рр. завдяки політиці держави у видавничій галузі ситуація починає змінюватися на користь державних видавництв. Хоча у фінансовому відношенні маятник розвитку кооперативних видавництв у 1925-1927 рр. показував досить високі результати. Так, наприклад, загальні обороти видавництва «Український робітник» за 1925/26 р. становили: з продажу літератури – 1,3 млн. крб.,

канцтоварів – 1,2 млн. крб.; з реалізації книг та періодики – 448,8 тис. крб., з виконання друкарських замовлень – 1,1 млн. крб. Загальний оборот видавництва склав 4,1 млн. крб., із цієї суми чистий прибуток становив 63,7 тис. крб. [39, арк. 13]. Ми спостерігаємо непогані показники видавництва з продажу канцелярських товарів, тому що вони в основному закуповувалися в товаровиробника, а не в посередника. Загальноторговий обіг по філіях мав такий вигляд: Артемівська – кількість заготовленої літератури складала на суму – 245,6 тис. крб., канцтоварів – 238,2 тис. крб.; Сталінська – література (289,3, 320,2), Луганська – відповідно (223,6, 339,7), Маріупольська – (97,2, 66,9), Слов'янська – (39,6, 118,8), Микитівська – (37,9, 82,2), Харківська – (113,8, 67,1), Катеринославська – (16,9, канцтоварами не займалася), Київська – (2,3, аналогічно), склад правління – (279,1). У 1926/27 р. загальні обороти «Українського робітника» становили 4507,2 тис. крб., у порівнянні з минулим роком прослідковується приріст на 8,6%. В основному прибутки видавництва розподілялися в такий спосіб: від продажу літератури 1533,2 тис. крб., канцелярських товарів – 1598,6 тис. крб., книг – 192,9 тис. крб., періодики – 92,4 тис. крб., продажу продукції друкарень – 949,4 тис. крб., а також з продажу спортивно-стрілецького інвентарю – 140,9 тис. крб. До речі, торгівлю спортивно-стрілецьким інвентарем видавництво розпочало з другого півріччя 1926/27р. Охарактеризувавши статистичні дані, ми виявили, що чистий прибуток видавництва за 1927 р. становив 3045,3 крб. Ця сума значно нижча в порівнянні з минулим роком на 10,9% від загального обороту видавництва. Пояснення цьому криються в першу чергу в реорганізації видавництва та ліквідації його друкарень і торгівельних філій у Донецькому регіоні [41, арк. 3-4].

У 1926/27 р. ріст загальних оборотів «Книгоспілки» збільшився, порівнюючи з минулим роком від 5073,4 до 5444,8 тис. крб., з них обороти по літературі збільшилися з 1 027 до 1513,6 тис. крб., тобто на 47,8%. По канцтоварах ми спостерігаємо значне зниження: з 4046,4 до 3 981 тис. крб. Виконання торгового плану по загальній сумі оборотів склав 117,8%. По літературі план було виконано з перевищенням на 48,3% [67, арк. 11]. Обороти кооперативного видавництва «Рух» на перше півріччя 1926/27 р. знизилися в порівнянні з минулим півріччям з 197,1 до 157,5 тис. крб., причому зниження відбулося за рахунок зниження оборотів з продажу канцтоварів. Тобто ці показники говорять про те, що кооперативні видавництва ще міцно тримались у видавничій галузі УСРР, при цьому гідно конкуруючи з іншими видавництвами.

Продаж літератури за 1923-1924 рр. та 1927-1928 рр. зростав за системою ДВУ і «Книгоспілки» (без низової кооперації) таким чином: ДВУ збільшило продаж книжок від 3,1 млн. крб. у 1923-1924 рр. до 5,8 млн. крб. у 1927-1928 рр., по «Книгоспілці» за той же період відповідно – з 0,8 млн. крб. до 3,2 млн. крб. [1, с. 28]. У 1928 р. «Книгоспілка» продала 25% усіх книжок, проданих в Україні [4, с. 290], тоді як торгівельні обороти кооперативного видавництва «Український робітник» у 1927/28 рр. склали 3196,8 тис. крб. Щодо окремих видів торгівлі обороти поділяються таким чином: література – 1,421 тис. крб.; речі культослужбовування – 522,7 тис. крб.; канцтовари – 1 253,1 тис. крб.; продаж власних видань у загальнорічному обігу з літератури дали 202,8 тис. крб. У складі видавництва залишалися такі філії: Харківська, Дніпропетровська, Криворізька, Київська та Одеська [37, арк. 3]. У той час загальні показники з продажу літератури в УСРР в 1927/1928 р. склали 19,3 млн. крб. [7, с. 251].

Кооперативні видавництва, окрім основної своєї діяльності, отримували прибуток і з фінансових операцій, укладаючи кошти в різні організації, установи та підприємства. Так, на початковому етапі своєї діяльності «Український робітник» мав паї та акції таких юридичних осіб, як Українбанк на загальну суму 9,7 тис. крб., Промбанк – 4,5 тис. крб., Горбанк – 8,9 тис. крб., Зовнішторгбанк – 1,7 тис. крб., Сільгоспбанк – 200 крб., Коопстрах – 500 крб., та ін., усього було придбано цінних паперів на 33,6 тис. крб. [39, арк. 14]. У 1927/1928 р. «Український робітник» оперував цінними паперами на загальну суму 63,3 тис. крб., в основному це були облігації з державних позик, а також видавництво володіло паями та акціями ряду організацій на загальну суму 39,9 тис. крб.. Видавництво «Рух» укладало кошти, підтримуючи діяльність навіть кооперативних видавництв – «Книгоспілки», «Плужанина» та ін. [69, арк. 57].

Більшу половину витрат у кооперативних видавництвах займали податки. Система оподаткування регламентувалася постановою ВУЦВКУ УСРР від 5 вересня 1923 р. «Про податок на прибуток з державних та кооперативних підприємств та мішаних товариств». Згідно із цим документом оподаткуванню підлягав чистий прибуток, що його одержало кооперативне підприємство з усіх прибуткових джерел за операційний рік. Вирахування податку з кооперативних організацій покладалося на прибутково-маєткову податкову комісію [14, с. 379]. Якщо видавництво переживало економічні труднощі, воно брало кредит або дотації.

Державні органи на початковому етапі НЕПу створили сприятливе підґрунтя для діяльності деяких кооперативних видавництв. У грудні 1922 р. видавництво «Пролетарій» було звільнено від промислового податку та гербового збору, що дало йому змогу покращити своє фінансове становище. Такий привілей надавався не кожному кооперативному видавництву. Так, «Книгоспілка» неодноразово звертався до Головокооперкому з проханням звільнити її від патентного та зрівняльного податку. Однак Наркомфін категорично був проти, аргументуючи це тим, що пільгами по сплаті промподатку користуються лише державні видавництва, а також ті підприємства, які торгували радянськими, партійними та професійними виданнями. Видавництво «Книгоспілка» не підходило під цю категорію й тому права на пільги не мало [51, арк. 4].

Більшість кредитів надавали державні органи влади – РНК УСРР, ЦК КП(б)У, ЦУД, а також місцеві Губкоми. Так, 25 грудня 1922 р. РНК доручили Управлінню фінансів видати «Пролетарію» безвідсоткову суду в розмірі 20 мільйонів крб. грошовими знаками [48, арк. 372], а 14 лютого 1923 р. знову було виділено 200 тис. крб., а у квітні того ж року із резервного фонду було виділено ще 30 тис. крб.. У 1923 р. через загальноекономічну кризу в державі катастрофічною ситуація була й для видавництв. Кошти для розвитку

видавничої галузі УСРР Центром були передбачені, але вони знаходилися лише «на папері». Для того, щоб покращити становище, у травні до Петербурга від Х. Раковського надійшла телеграма, у якій зазначалося: «Прошу терміново забезпечити переказ, який виділений Україні на здешевлення державних, кооперативних, партійних та інших видань» [60, арк. 14]. Але необхідної суми українські видавництва так і не отримали, тоді уряд спробував надати їх із власних резервів. Так, на підставі розпорядження голови РНК УСРР В. Чубаря, 22 червня 1924 р. кооперативному видавництву «Книгоспілка» було надано позику в розмірі 100 тис. крб.. У серпні 1926 р. за розпорядженням ЦУДу із державного бюджету було видано дотації кооперативним видавництвам: «Пролетарія» – 275 тис. крб., «Культур Лізі» – 30 тис. крб., а ось «Книгоспілка» не отримала, бо, за твердженням чиновників, не подала заяву на потрібну їй суму, тоді як «Український робітник» отримав довготермінову суду з резервів ЦК КП(б)У в розмірі 130 тис. крб. [71, арк. 1].

Кооперативні видавництва постійно користувалися банківськими послугами для активної книготоргівлі. У перші роки непу створюється сітка губернських комунальних банків, що ставили за мету – розвиток місцевої економіки в цілому, а також фінансово-кредитну допомогу державним, кооперативним та приватним підприємствам [60, арк. 75]. Так, лише за липень 1924 р. через Держбанк кредит отримали такі кооперативні видавництва: «Молодий робітник» у розмірі 5 тис. крб., «Пролетарій» – 15 тис. крб., «Робітник Донбасу» – 5 тис. крб., через Промбанк – «Пролетарій» – 15 тис. крб., «Робітник Донбасу» – 5 тис. крб. Але в порівнянні із цими сумами державним видавництвам відводилася «левова» частка. Як приклад, за той самий період Бюро виділило кредити для ДВУ – 100 тис. крб., Держвидаву – 265 тис. крб., «Работник просвещения» – 52 тис. крб., «Красной нови» – 235 тис. крб.. Ці показники говорять про те, кому надавалася перевага з боку держави і хто мав привілейоване становище у видавничій галузі. Дозвіл на будь-які асигнування необхідно було брати через державні органи влади. Так, 3 травня 1924 р. Комітет внутрішньої торгівлі надіслав лист до «Книгоспілки», у якому зазначалося, якщо видавництво хоче взяти кредит, для цього необхідно написати заяву з вказівкою на те, яке фінансове положення підприємства, та викласти чіткі переконання в крайній необхідності кредиту і передати її до економічної ради КВТ. Для того, щоб кооперативному видавництву отримати кредит, йому потрібно було дотриматися ряду вимог та отримати дозвіл.

Чільне місце в наданні фінансової допомоги кооперативним видавництвам займала кредитна кооперація, яка відновила свою діяльність 5 квітня 1922 р., коли був виданий декрет «Про кредитну кооперацію». Одним із представників кредитної кооперації був Українбанк, заснований у 1922 р., ініціатором, якого була Всеукраїнська кооперативна рада [57, арк. 83], банк був міжкооперативною центральною організацією кооперативного кредиту для всіх видів і рівнів кооперації.

Фінансову допомогу кооперативні видавництва отримували від Всеукраїнського страхового кооперативного союзу (Коопстрах – міжкооперативна організація, що об'єднувала страхові справи кооперативів усіх видів та їх членів). Більшість видавництв уклали двосторонні угоди про співпрацю з Коопстрахом. Одну з таких угод 21 січня 1924 р. уклало видавництво «Книгоспілка», у якій видавництво брало на себе зобов'язання виконувати всі роботи з друку бланків, інструкцій та ін. на своєму папері, а також забезпечувало Коопстрах необхідним канцприладдям по цінах не вищих, ніж у інших видавництвах. Коопстрах, у свою чергу, видав «Книгоспілці» аванс у рахунок майбутніх робіт. Після укладання угоди Коопстрах щомісячно перераховував в Українбанк на рахунок «Книгоспілки» кошти [59, арк. 4]. 20 вересня 1924р. члени правління кооперативу «Книгоспілка» застрахували в Коопстраху від пожежі майно видавництва на загальну суму 250,5 тис. крб.

**Висновки.** Отже, кооперативні видавництва були товариствами підприємницького типу, організаційно й функціонально належали до кооперативних товариств, а з іншого боку – були громадськими об'єднаннями з редакційними, виробничо-господарськими і соціокультурними функціями. Дослідивши діяльність кооперативних видавництв, можна констатувати, що саме вони посідали вагоме місце в поширенні й друкуванні різної літератури: соціально-економічної, суспільно-політичної, сільськогосподарської, художньої, книг для дітей, підручників, природничої, військової. Споживачами книжкової продукції кооперативних видавництв були найрізноманітніші соціально-професійні групи населення: робітники, селяни, службовці, жінки, молодь, військові, діти. Розповсюджуючи літературу в країні, де майже дві третини населення було неписьменним, видавництва сприяли повноцінній діяльності освітніх закладів, підвищенню інтелектуального й духовного рівня суспільства, створювали умови для розвитку науки, мистецтва, культури та освіти. Між кооперативами видавців, культурно-освітніми й науковими установами виник цілком органічний зв'язок, склалася своєрідна інтелектуально-духовна залежність, зумовлена високим попитом на книгу, позаяк видавництва друкували літературу з усіх галузей знань. Кооперативи друкарів займалися доброчинною діяльністю упродовж голодомору 1921-1923 рр., заснувавши спеціальний фонд допомоги дітям, до якого надходили кошти з внесків співробітників та членів видавництва. Для дітей проводилися культурно-освітні заходи, надавалася допомога студентам, постійно відраховувалися кошти на культурно-просвітницькі справи, на розвиток бібліотек та музеїв. Підтримуючи українську літературу, кооперативні видавництва сприяли українізації освітньо-культурних закладів.

Діяльність кооперативних видавництв періоду НЕПу, особливо формування організаційної структури та здійснення рекламно-агітаційної роботи варто взяти до уваги, розробляючи законодавчу базу національної програми книговидавництва в Україні.

#### Список використаних джерел

1. Агуф М., Коваль М. *Книгу в маси. Харків, Книж. палата УСРР, 1965. 230 с.*

2. Александров С. Перші підсумки книжкової продукції УСРР 1928/29 року. Радянський книгар. 1930. № 1. С. 3-4.
3. Арест Я., Добрушин В. Библиотечные коллекторы. Москва: И-во «Книга», 1973. 128 с.
4. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху; Львівська комерційна академія. Львів, Інститут українознавства НАН України, 1996. 412 с.
5. Баренбаум И.Е. История книги: Учебное пособие. 2-е издание переработанное. Москва: Книга, 1984. 248 с.
6. Генеральний договір між ДВУ та «Книгоспілкою». Радянський книгар. 1930. № 4. С. 1-2.
7. Гольденберг Л.И. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Соб. док. и мат. 1917-1941 гг. Киев: «Наукова думка», 1985. 478 с.
8. Доценко І. Книжку в маси. Культура і побут (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). 1928. 19 травня.
9. За цілковите виконання промфінпланів. Радянський книгар. 1930. № 3. С. 1-3.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1922. Ч. 15. С. 251-252.
11. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 16. С. 153.
12. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 21-22. С. 38.
13. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1923. № 4. С. 75-76.
14. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1923. № 26. С. 395.
15. Карбівничий Б. Кооператори ще погано торгують книжкою. Радянський книгар. 1930. № 3. С. 13-14.
16. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923-1926). Бібліологічні вісті. 1927. № 2. С. 24-45.
17. Костик Є. П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922-1930 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2005. 241 с.
18. Махоніна О. Про колектори та редакційно-бібліографічний центр. Радянський книгар. 1930. № 1. С. 12.
19. Нечаєв М. Книжка та її покупець на селі. Київ: Український науковий інститут книгознавства, 1929. 50 с.
20. Пігулін М. Українські видавництва в 1928/1929 році. Радянський книгар. 1930. № 3. С. 3-4.
21. Рекомендаційна бібліографія й колектори. Радянський книгар. 1930. № 6. С. 9-10.
22. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
23. Скачков В. М. Преса Української РСР 1917-1966 / Стат. довідник. Харків: Б.в., 1967. 156 с.
24. Статистический ежегодник Киевской губернии. 1923 г. ч. 142. Киев: ЦСУ, Киевского губернского статистического бюро, 1924. 127 с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 468. 290 арк.
26. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 976. 449 арк.
27. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 724. 125 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 12. 32 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 16. 12 арк.
30. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 176. 176 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 45. 30 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 527. 811 арк.
33. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 7. 51 арк.
34. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 867. 1 арк.
35. ЦДАВО України. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 9. 149 арк.
36. ЦДАВО України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 77. 44 арк.
37. ЦДАВО України. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 8. 54 арк.
38. ЦДАВО України. Ф. 174. Оп. 2. Спр. 1. 83 арк.
39. ЦДАВО України. Ф. 174. Оп. 2. Спр. 10. 48 арк.
40. ЦДАВО України. Ф. 174. Оп. 2. Спр. 16. 37 арк.
41. ЦДАВО України. Ф. 174. Оп. 2. Спр. 8. 54 арк.
42. ЦДАВО України. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 1348. 140 арк.
43. ЦДАВО України. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 1500. 915 арк.
44. ЦДАВО України. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 1637. 306 арк.
45. ЦДАВО України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 130. 103 арк.
46. ЦДАВО України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 131. 46 арк.
47. ЦДАВО України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 34. 14 арк.
48. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 381. 408 арк.
49. ЦДАВО України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 317. 42 арк.
50. ЦДАВО України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 495. 117 арк.
51. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 24. 14 арк.
52. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 34. 102 арк.
53. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 35. 12 арк.
54. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 42. 388 арк.
55. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 43. 97 арк.

56. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 44. 435 арк.
57. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 49. 233 арк.
58. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 78. 33 арк.
59. ЦДАВО України. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 86. 42 арк.
60. ЦДАВО України. Ф. 3040. Оп. 1. Спр. 320. 426 арк.
61. ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 11. Спр. 1889. 136 арк.
62. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 352. 50 арк.
63. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 36. 37 арк.
64. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 39. 102 арк.
65. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 47. 98 арк.
66. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 49. арк. 102
67. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 5. 73 арк.
68. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 56. 138 арк.
69. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 62. 103 арк.
70. Центральний державний архів громадських об'єднань України ЦДАГО України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1665. 83 арк.
71. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2260. 92 арк.
72. Чаусовський І. Вузькі місця книготоргівельної роботи. Радянський книгар. 1930. № 1. С. 1-2.

#### References

1. Ahuf, M., Kval, M. (1965). *Knyhu u masu [A book in the masses]*. Kharkiv, Knyzhkova palata USSR. 230 p. [in Ukr.].
2. Aleksandrov, S. (1930). *Pershi pidsumky knyzhkovoi produktsii USRR 1928/29 roku [The first results of the book production of the USSR in 1928/29]*. Radianskyi knyhar, 1. 3-4. [in Ukr.].
3. Arest, Ya., Dobrushin, V. (1973). *Biblioteknyie kollektoryi [Library Collectors]*. Moskva: Izdatelstvo «Kniga». 128 p. [in Rus.].
4. Babenko, S. H. (1996). *Istoriia kooperatyvnoho rukhu [History of cooperative movement]*; Lvivska komertsiiina akademiia. Lviv, Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy. 412 p. [in Ukr.].
5. Barenbaum, I. E. (1984). *Istoriya knigi [History of the book]: Uchebnoe posobie*. Moskva: Kniga. 248 p. [in Rus.].
6. Heneralnyi dohovir mizh DVU ta «Knyhospilkoiu» [General agreement between the State Publishing House of Ukraine and «Knyhospilkoiu»]. Radianskyi knyhar. 1930. № 4. P. 1-2. [in Ukr.].
7. Goldenberg, L. I. (1985). *Kniga i knizhnoe delo v Ukrainiskoy SSR: Sobornik dokumentov i materialov 1917-1941 gg. [Book and book business in the Ukrainian SSR: Collection of documents and materials 1917-1941]*. Kiev: «Naukova dumka». 478 p. [in Ukr.].
8. Dotsenko, I. (1928). *Knyzhku v masu [A book in the masses]*. Kultura i pobut (dodatok do hazety «Visti VUTSVK»). 19 travnia. [in Ukr.].
9. *Za tsilkovite vykonannia promfinplaniv [For the full implementation of industrial financial plans]*. Radianskyi knyhar. 1930. № 3. P. 1-3 [in Ukr.].
10. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]*. 1922. T. 15. pp. 251-252 [in Ukr.].
11. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]*. 1924. T. 16. pp. 153 [in Ukr.].
12. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]*. 1924. T. 21-22. pp. 38 [in Ukr.].
13. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]*. 1923. T. 4. pp. 75-76 [in Ukr.].
14. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy [Collection of laws and regulations of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]*. 1923. T. 26. pp. 395 [in Ukr.].
15. Karbivnychyi, B. (1930). *Kooperatory shche pohano torhuiut knyzhkoiu [Cooperators still sell books poorly]*. Radianskyi knyhar, 3. 13-14 [in Ukr.].
16. Kozachenko, A. (1927). *Knyzhkova produktsiia USRR (1923-1926) [Books production of the Ukrainian SSR (1923-1926)]*. Bibliolohichni visti, 2. 24-45 [in Ukr.].
17. Kostyk, Ye. P. (2006). *Stvorennia ta diialnist kooperatyvnykh vydavnytstv v USSR 1922-1930 rokiv [Making and Activities of the Cooperative Publishing in the USSR (1922-1930)]*. Candidate Dissertation: 07.00.01 (History of Ukraine). Cherkasy, 241 p. [in Ukr.].
18. Makhonina, O. (1930). *Pro kolektory ta redaktsiino-bibliohrafichniy tsentr [About collectors and editorial and bibliographic center]*. Radianskyi knyhar, 1. 12. [in Ukr.].
19. Nechaiev, M. (1929). *Knyzhka ta yii pokupets na seli [The book and its buyer in the village]*. Kyiv: Ukrainskyi naukovyi instytut knyhoznnavstva. 50 p. [in Ukr.].
20. Pihulin, M. (1930). *Ukrainski vydavnytstva v 1928/1929 rotsi [Ukrainian publishing houses in 1928/1929]*. Radianskyi knyhar, 3. 3-4 [in Ukr.].
21. *Rekomendatsiina bibliohrafiia y kolektory [Recommended bibliography and collectors]*. Radianskyi knyhar. 1930. № 6. P. 9-10 [in Ukr.].

22. Siropolko Stepan (2001). *Istoriia osvity v Ukraini [History of education in Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka. 912 p. [in Ukr.].
23. Skachkov, V.M. (1967). *Presa Ukrainskoi SSR 1917-1966 / Stat. Dovidnyk [Press of the Ukrainian SSR 1917-1966 / Statistical Handbook]*. Kharkiv: B.V. 156 p. [in Ukr.].
24. *Statisticheskii ezhegodnik Kievskoy gubernii. 1923 g. ch. 142 [Statistical yearbook of the Kiev province. 1923 part 142.]*. Kiev: ZSU, Kievskogo gubernskogo statisticheskogo byuro, 1924. 127 p. [in Rus.].
25. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy) [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine)]*. F. 166. Op. 3. Spr. 468. 290 Sh. [in Ukr.].
26. *TsDAVO Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 166. Op. 3. Spr. 976. 449 Sh. [in Ukr.].
27. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 166. Op. 6. Spr. 724. 125 Sh. [in Ukr.].
28. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 12. 32 Sh. [in Ukr.].
29. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 16. 12 Sh. [in Ukr.].
30. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 176. 176 Sh. [in Ukr.].
31. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 45. 30 Sh. [in Ukr.].
32. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 527. 811 Sh. [in Ukr.].
33. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 7. 51 Sh. [in Ukr.].
34. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 867. 1 Sh. [in Ukr.].
35. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 168. Op. 1. Spr. 9. 149 Sh. [in Ukr.].
36. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 174. Op. 1. Spr. 77. 44 Sh. [in Ukr.].
37. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 174. Op. 1. Spr. 8. 54 Sh. [in Ukr.].
38. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 174. Op. 2. Spr. 1. 83 Sh. [in Ukr.].
39. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 174. Op. 2. Spr. 10. 48 Sh. [in Ukr.].
40. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 174. Op. 2. Spr. 16. 37 Sh. [in Ukr.].
41. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 174. Op. 2. Spr. 8. 54 Sh. [in Ukr.].
42. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 177. Op. 1. Spr. 1348. 140 Sh. [in Ukr.].
43. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 177. Op. 1. Spr. 1500. 915 Sh. [in Ukr.].
44. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 177. Op. 1. Spr. 1637. 306 Sh. [in Ukr.].
45. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 178. Op. 1. Spr. 130. 103 Sh. [in Ukr.].
46. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 178. Op. 1. Spr. 131. 46 Sh. [in Ukr.].
47. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 178. Op. 1. Spr. 34. 14 Sh. [in Ukr.].
48. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 2. Op. 2. Spr. 381. 408 Sh. [in Ukr.].
49. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 271. Op. 1. Spr. 317. 42 Sh. [in Ukr.].
50. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 271. Op. 1. Spr. 495. 117 Sh. [in Ukr.].
51. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 24. 14 Sh. [in Ukr.].
52. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 34. 102 Sh. [in Ukr.].
53. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 35. 12 Sh. [in Ukr.].
54. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 42. 388 Sh. [in Ukr.].
55. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 43. 97 Sh. [in Ukr.].
56. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 44. 435 Sh. [in Ukr.].
57. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 49. 233 Sh. [in Ukr.].
58. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 78. 33 Sh. [in Ukr.].
59. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 292. Op. 1. Spr. 86. 42 Sh. [in Ukr.].
60. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 3040. Op. 1. Spr. 320. 426 Sh. [in Ukr.].
61. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 34. Op. 11. Spr. 1889. 136 Sh. [in Ukr.].
62. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 352. 50 Sh. [in Ukr.].
63. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 336. 37 Sh. [in Ukr.].
64. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 39. 102 Sh. [in Ukr.].
65. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 47. 98 Sh. [in Ukr.].
66. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 49. 102 Sh. [in Ukr.].
67. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 5. 73 Sh. [in Ukr.].
68. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 56. 138 Sh. [in Ukr.].
69. *Tsdavo Ukrainy [TsDAVO of Ukraine]*. F. 555. Op. 1. Spr. 62. 103 Sh. [in Ukr.].
70. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy TsDAHO Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine TsDAHO of Ukraine]*. F. 1. Op. 20. Spr. 1665. 83 Sh. [in Ukr.].
71. *TsDAHO [TsDAHO of Ukraine]*. F. 1. Op. 20. Spr. 2260. 92 Sh. [in Ukr.].
72. Chausovskyi, I. (1930). *Vuzki mistsia knyhotorhivelnoi roboty [Bottlenecks of book trade]*. Radianskyi knyhar, 1. 1-2 [in Ukr.].

#### ДАНІ ПРО АВТОРА

**Костик Євгеній Петрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»,

## ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, Україна  
e-mail: klio79@i.ua  
<https://orcid.org/0000-0003-1613-2422>  
Researcher ID: C-2808-2019

### ДАННЫЕ ОБ АВТОРЕ

Костик Евгений Петрович, кандидат исторических наук, доцент кафедры экономики  
ГБУЗ «Переяслав-Хмельницкий ГПУ имени Григория Сковороды»,  
ул. Сухомлинского, 30, г. Переяслав, 08401, Украина,  
e-mail: klio79@i.ua

### DATE ABOUT THE AUTHOR

**Kostyk Yevhenii**, Ph.D. in History, Associate Professor at the Chair of Economics  
SHEE «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University»,  
30, Sukhomlynskyi St., Pereiaslav, Kyiv region, 08401, Ukraine  
e-mail: klio79@i.ua